

Михайлина Шумка

ТАНАТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Анотація

У статті проаналізовано феномен смерті як велику таємницю. Автор зазначає, що танатологічна проблематика відноситься до традиційних проблем філософського дискурсу та визначає статус самої філософії. Феномен смерті піддається аналізу як одна із ключових проблем в дослідженнях філософської антропології. Смерть виступає визначним чинником антропологічної проблеми. Говорячи про трагедію смерті, філософи торкаються вічного питання про сенс життя.

Ключові слова: смерть, страх смерті, життя, безсмертя, сенс життя.

Шумка М.Л.

ТАНАТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА В ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ

Аннотация

В статье проанализировано феномен смерти как большую тайну. Автор отмечает, что танатологична проблематика относится к традиционным проблемам философского дискурса и даже определяет статус самой философии. Феномен смерти поддается анализу как одна из ключевых проблем в исследованиях философской антропологии. Смерть выступает определяющим фактором антропологической проблемы. Говоря о трагедии смерти, философы касаются вечного вопроса о смысле жизни.

Ключевые слова: смерть, страх смерти, жизнь, бессмертие, смысл жизни.

Намагання привідкрити завісу тайни смерті становить основу культури та соціальної моральності. Смерть виступає структурним компонентом картини світу, який існує у свідомості кожного члена суспільства. Ставлення до смерті може послужити індикатором характеру цивілізації. Феномен смерті становить основу ціннісних відношень та первинних уявлень про моральність. Вивчення

сприйняття та усвідомлення смерті допоможе пізнати особливості поведінки людей, виявити їхній світогляд та ціннісні орієнтації.

У будь-якій культурі існує страх смерті. Людина все своє свідоме життя прагнула і прагне перемогти смерть. Страх смерті посилює радість життя. Перед лицем смерті життя набуває нового смислу. Суб'єктивне осмислення смерті можливе тільки у соціальному контексті.

Сьогодні вимагає переосмислення, систематизації та нової інтерпретації у відповідності до сучасних умов всього багатства духовної культури людства, яке було витворене з метою протистояння смерті. Ця проблема потребує свого вирішення не тільки в рамках ідеологічних чи релігійних установок, соціокультурних та національних традицій, а й на рівні загальносуспільних цінностей. Тривога у суспільстві особливо гостро постає у зв'язку із невмотивованою агресивністю та некрофілією, масовою суїцидальною поведінкою молоді, тероризмом та милуванням смертю.

Актуальність дослідження феномену смерті та його осмислення впливає також із інтересу до неї людей різних сфер буття: філософів, політиків, психологів, теологів, істориків, лікарів, священників та інших. У сучасному суспільстві проходять зміни, які пов'язані із актуалізацією проблеми смерті та переосмислення позиції щодо відношення до життя. Сучасна людина по-новому вирішує в історичному контексті проблеми сенсу життя.

Вивчення феномену смерті у різних соціокультурних контекстах розпочалося порівняно недавно, тому не розкрито яку роль відіграє уявлення про смерть у конструюванні картини світу, наскільки вона стає відмінною у різних культурах, а також не відмічено яким чином уявлення про смерть пов'язані з ідеями сенсу життя, морального обов'язку, життєвими цінностями.

Метою статті є розкриття феномену смерті в історії філософії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання смерті відноситься до традиційних проблем філософського дискурсу та навіть визначає статус самої філософії. Феномен смерті виступає ключовою проблемою в дослідженнях філософської антропології. Дослідження феномену смерті

ведеться на двох рівнях: культурологічному та власне філософському. Так як смерть представляється як мертве тіло, вона піддається аналізу культурної символізації. Це відмічено у працях Д. Фрезера, М. Еліаде, Е. Тайлора. Аналіз символічної атрибутивності смерті подає К. Г. Юнг.

На філософському рівні феномен смерті яскраво представлено у концепціях Г. Гегеля, Ф. Ніцше, М. Хайдеггера та К. Ясперса, А. Камю, Ж.-П. Сартра.

У класичній та некласичній філософії виділено основні підходи концептуалізації смерті: раціоналістичний, діалектичний, екзистенційний, психоаналітичний, деконструктивістський, постмодерністський.

Проблема історико-філософської рефлексії щодо феномену смерті висвітлена в працях західних дослідників: Ф. Арієса, Р. Генона, М. Еліаде, Дж. Кембелла, Х. Ортеги-і-Гассета, Ле Февра; та у роботах українських й російських дослідників – Т. Аболіної, О. Александрової, Г. Аляєва, П. Гайденко, А. Гагаріна, А. Гуревича, О. Дугіна, А. Лосєва, В. Кебуладзе, О. Кундеревич, В. Ларіонової, В. Сіверса, О. Шинкаренко.

Онтологічні підвалини смерті розкриті у працях представників класичної філософії: Платона, Плотіна, Д. Ареопагіта, П. Дамаскіна, Ф. Студіта та представників некласичної філософії: Е. Гуссерля, Й. Зізіулса, Е. Корета, Ф. Ніцше, Р. Отто, Ч. Тейлора, М. Шелера, М. Хайдеггера, Хр. Яннараса.

Питання виявлення закономірностей динаміки розвитку смерті як символічного, соціокультурного феномену подано у працях західних дослідників: Ж. Бодріяра, С. Жижека, Л. Зоджа, Дені Де Ружмона, Ж. Рюс, Л. Стросса, О. Хакслі, Ф. Фрімантл та у роботах російських та вітчизняних науковців: С. Аверинцева, А. Белорусова, Б. Парамонова, А. Гусейнова, Ю. Давидова, В. Малахова.

Психологічне сприйняття смерті віднаходимо в працях: філософів-письменників Ф. Достоевського, Г. Гессе, А. Камю, Дж. Толкієна та дослідників, що працюють на межі гуманістичної психології та філософії – Е.

Кюблер-Росс, Р. Мея, А. Маслоу, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Г. Юнга.

Праці патристів та неопатристів (А. Августина, І. Златоуста, Н. Васіліадіса, К. Уера, Хр. Яннараса), мислителів екзистенційного напрямку (М. Бубера, С. К'єркегора, Г. Марселя, Б. Паскаля, П. Тілліха, А. Швейцера, А. Шопенгауера, К. Ясперса) присвячені проблемі протиставлення царини належного і царини практичного відношення людини до смерті.

Людина не знає про час смерті, так само як і не знає про місце перебування своєї душі. При допомозі міфу людина намагалася зробити своє майбутнє передбачуваним, проте вплинути на нього не мала сили. У давньогрецькій міфології був бог Смерті – Танатос, який здійснював смертний вирок Долі та зустрічав душу покійного. Греки сприймали смерть як найбільш тривалий сон, не як цілковиту зупинку життя, а як зміну місця існування.

Сократівська версія життя в очікуванні смерті була не байдужим ставленням до життя, а свідомою настановою на його достойний хід та завершення [11, с. 117-118].

Грунтовний аналіз проблеми смерті та безсмертя проводить видатний філософ античності – Платон. На думку мислителя, смерть є моментом звільнення і відокремлення душі від тіла. «Істинні філософи дуже багато думають про смерть. Займаючись пізнанням вічного блага, вона насправді зайняті підготовкою до смерті» [8, с. 417-445].

У трактаті «Топіка» Арістотель подає логічний сенс ідеї смерті та безсмертя. Філософ намагається пояснити родові та видові відмінності поняття «смерть», використовуючи порівняння із безсмертністю богів. Безсмертність Арістотель називає видовою відмінністю для деяких живих істот, які володіють безсмертям як іншою «обставиною» або «станом» життя.

Танатологічний дискурс набув свого подальшого висвітлення в епоху еллінізму та ще більше посилив проблему страху перед смертю. Епікур, відомим нам висловом про те, що смерть не має до нас ніякого відношення, намагається допомогти людині побороти страх перед смертю.

Протиріччя між оптимізмом та перспективою смерті намагається розв'язати Марк Туллій Ціцерон. Він, так як і Сократ, пропонує не думати про смерть, як про момент небуття, як про те місце, де душа досягає вічність.

Протилежну позицію щодо ставлення до життя та сприйняття смерті займає Сенека. Він стверджує, що життя не варте того, щоби ним так дорожити. На думку філософа, сміливим є той, хто без страху, мужньо прийме смерть. Такі своєрідні філософські твердження лягли в основу середньовічної культури, яка піднесла смерть на рівень культу та наповнила його фідеїстичним змістом [8, с. 417-445].

Філософи Риму та Греції поставили смерть на мармуровий п'єдестал. Пошановувалася смерть героя або непереможного імператора, який кидається на меч або б'є себе в груди кинжалом. Так, Цезар під ножами змовників думав не про порятунок, а про те, щоб в момент смерті прийняти кращу позу. Нерон, навпаки, в годину смертельної небезпеки злякався (його раб змушений був самогубством нагадати господареві про честь імператора) і став об'єктом насмішок для сучасників.

В епоху середніх віків Святе Письмо розглядало смерть в якості головної есхатологічної ідеї. Доказом цьому служить основний образ християн – образ розп'ятого Бога – реліквія, сенс якої полягає у смерті. На цій підставі варто навести думку Арона Гуревича: «Зі смертю та воскресінням Христа починається новий етап історії потойбічного світу» [4, с. 265-266].

Із всіх таїнств віри у християн тільки смерть являє собою таку велику таємницю та загадку, тільки смерть має таке безпосереднє відношення до людини. І в залежності від того, як людина вирішить цю проблему для себе, то так і побудує своє життя. Так, у Августина Аврелія смерть тлумачиться подвійно: як процес особистого вмирання, котрий розпочинається від самого народження і ставлення людини до усвідомлення сенсу чужої смерті [1, с. 11].

Після Августина християнська есхатологія одержала значний поштовх до подальшого поглиблення сакральної екзегези. Оскільки життя сприймали як вічну боротьбу, кінцем якої є смерть, то варто по-особливому і завчасно

готуватися до цієї події. Пам'ять про смерть заставляла людину готуватися до Страшного Суду. Людина повинна була багато дізнатися про смерть і досягнути мистецтва вмирання. Смерть стала постійним супутником людини, на фоні чужої смерті людина відчуває і усвідомлює, що вона ще живе. Мистецтво вмирання як девіз життя знецінило всі прижиттєві задоволення. Невиносимість життя і страх смерті, як фундаментальні антиномії середньовічного мислення, створили образ культури, яка позбавлена у своїй основі ідеї самоцінності людини та її гідності. Життя і смерть, добро і зло, страждання і задоволення відривалися від людини і розглядалися самі по собі.

У гуманістичній традиції головною турботою людини виступає життя. Не страх смерті, але страх втратити життя заставляє людей шукати засоби боротьби із якимсь недугом. Смерть і хвороба – це страшні вороги, які знімають всі існуючі релігійні заборони та починають вивчати природні явища вмирання з метою пізнання життя. Тільки досягнувши свою смертність людина змогла пізнати цінність життя. Смерть є таким же елементом світового порядку, як і життя. З приводу цього Мішель Монтень зазначає: «... Ваша смерть є однією із ланок управляючого всесвітом порядку; вона ланка світового життя... Ваше буття, яким ви так насолоджуєтеся, однією своєю половиною належить життю – другою – смерті. В день свого народження ви в такій же мірі починаєте жити, як і вмирати». Тому так природно звучить заклик філософа розмірковувати про смерть з метою навчитися кращого життя. Монтень виступає послідовником Епікура, стверджуючи, що смерті при житті немає. Винуватцем страху смерті є не вона сама, а підготовка до неї [9, с. 98-99].

Думка про смерть наштовхує людину на думку про межі її буття, тому життя виступає такою умовою і такою єдиною можливістю відчути всі насолоди та задоволення. Адже за межами життя існує Ніщо. Людина вимушено займає позицію соціальної активності та вдається до науки, аби віднайти панацею від людській страждань інші явища природи постають предметом вивчення спеціалістів. Смерть втрачає маску страху і вперше

відкриває своє Лице. Смерть стає керованою завдяки безмежним здатностям розуму. Із потаємного ворога вона постає відкритим супротивником людини.

Німецький філософ І. Кант відвів неоднозначне місце проблемі смерті. Він стверджує, що смерть зупиняє всі сподівання, тому є великим злом. Людина, яка роздумує над смертю, ставить тим самим перед собою питання про значимість життя [15, с. 160].

Антропологічні погляди Г. Гегеля особливим чином зосереджуються навколо роздумів про смерть. На думку Олександра Кожева, Гегель відмічає, що смерть заставляє людину прагнути до абсолютної Мудрості. «Філософ повинен «дивитися в лице Негативному» і тільки так зростати у своїй мудрості. ... Завдяки смерті Суб'єкт утверджує себе в якості вільного» [5, с. 147].

У вченні Л. Фойєрбаха ми віднаходимо думки про те, що смерть не є злом, а навпаки – смерть примушує людину «мудро використовувати життєвий капітал» [10, с. 50].

Проблема смерті виступає домінуючим началом у філософських вченнях А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, С. К'єркегора. Так, К'єркегор стверджував, що смерть визначає екзистенціал духовних пошуків людини. Смерть є психологічною хворобою, смертельним гріхом відчаю, смерть витворює страх та абсурд [6, с. 361-470].

А. Шопенгауер та Ф. Ніцше смерть визнають онтологічним началом, а життя – космологічною помилкою. Тільки смерть дає людині змогу відчути справжню свободу. А. Шопенгауер вважає, що на смерть треба дивитися як на головну мету. Її тінь лежить на людському житті.

Ф. Ніцше, описуючи європейську мораль, використовує метафору смерті – «смерть Бога». Проте Ніцше більше цікавить смерть людини, тобто зникнення людини із культури. А як зазначає Ю. Б. Яценко у своєму дослідженні, присвяченому трактуванню смерті в постнекласичній філософії: «...людина здатна втратити свою метафізичну велич. Саме в такий спосіб розгортається «панорама гуманістичного помирання», її окремих функцій, передусім функцій

суб'єкта і автора. «Смерть суб'єкта» – один із засадових методологічних принципів постструктуралізму» [16, с. 52].

У некласичні філософії екзистенційно фундаментальним варіантом концептуалізації феномена смерті виступають онтології М. Хайдеггера, Ж. П. Сартра, Е. Левінаса. Проте, якщо у Хайдеггера, ми читаємо про те, що Dasein готовий прийняти останню можливість існування, будучи при цьому активним та свобідним суб'єктом, то Е. Левінас подає суб'єкт, який є пасивним перед лицем смерті, він не може зустрітися із своєю смертю. У нього не має ніякої мужності, героїзму, протистояння, які притаманні людині творів Хайдеггера. Хайдеггер індивідуалізує смерть, стверджує, що смерть є тим єдиним, що ніхто за нас не зробить: вмерти за нас ніхто не зможе. Філософ відказується розуміти смерть як метафізичний чи біологічний феномен. Суб'єктивність за Хайдеггером, на відміну від класичної філософії, визначається не самосвідомістю, а усвідомленням смертності. Смерть у Хайдеггера виступає феноменом життя. Смерть є можливістю буття, останньою можливістю. Саме смерть і показує людині смисл її існування. Адже тільки у смерті розкривається сама людська можливість бути. За Хайдеггером, людина починає жити тільки тоді, коли ясно усвідомлює свою смерть. Це допомагає людині зрозуміти екзистенційна категорія – жах. Жах дає можливість людині подивитися в очі смерті [14, с. 177-192].

Питання про смерть розуміється як справжня екзистенційна ситуація існування. У А. Камю та Ж.П. Сартра мова іде про смерть як про знеособлене, згідно з яким смерть втрачає статус оригінальності, позбавляючись будь-якого сенсу та обертаючись в абсолютне, знеособлене нікчемне. У Сартра смерть постає як абсурд, безглуздя і не має значення для формування специфіки людського буття. Ж. П. Сартр стверджує, що для того, хто вірить у потойбічне життя, смерть – не є абсолютним кінцем всіх можливостей буття, а тільки межею, переходом до майбутнього, справжнього буття. На цій підставі можна вважати, що все життя людини – є постійним очікуванням.

Смерть в екзистенціалізмі пояснюється як «невиліковна хвороба життя». Вона у людини викликає відчай від усвідомлення конечності існування. Смерть виступає історичною подією, яка перевертає світ повсякденного буття. Світ перестає бути таким, яким ми його звикли бачити. Смерть вириває людину із контексту повсякденності. Коли людина усвідомлює свою смерть, у неї з'являється страх та постійна тривога. Людина постійно шукає сенс життя [12].

Найбільше зацікавилися феноменом смерті мислителі «філософія життя», представники психоаналітичної школи, постнекласичної філософії та постмодерну. Підходи до філософського, наукового осмислення смерті обумовлені перш за все раціональним пізнанням самої природи людини, її взаємовідношення з природою та суспільством на конкретних етапах культурно-історичного розвитку.

У процесі дослідження феномена смерті у сучасній філософії витворилися такі підходи, як: культурно-історичний, герменевтичний, дискурсивно-семіотичний, дискурсивно-семіотичний, системно-структурний, психоаналітичний, клінічний та інші.

Французький філософ Ж. Дерріда стверджує, що людина не може розказати про свою смерть іншому. Смерть ним трактується, як якийсь секрет. Смерть є тією ситуацією, при якій людина опиняється сам на сам, тіло відділяється від душі і людина «здобуває себе». Отже, на думку Ж. Дерріди, смерть знаходиться за межами істини. Як пише Ю. Б. Яценко, смерть виступає апорією: «Перехід з життя у смерть є неможливим, і якраз у цьому й полягає апорія. .... Людина, яка живе, є одночасно і людиною, яка помре» [116, с. 53].

Значне місце у некласичній філософії займає дискурс психоаналізу, його об'єктивацією смерті до субстанціональної сили. В межах психоаналізу витворилися дві парадигми, які по-різному пояснюють смерть. Так, для Е. Фромма, Г. Маркузе, Ж. Лакана смерть пояснюється як таке, що впливає із індивідуального несвідомого, а К. Юнг сприймає смерть в контексті колективного несвідомого.

У ХХ столітті із смислового поля культури зникає розкриття проблеми смерті. Як зауважує Е. Фромм, з однієї сторони смерть витісняється у несвідоме, а з іншої – на цей час особливо гостро постає питання некрофілії. На фоні індустріального розвитку в культурі процвітає культ неприродного, штучного. Бесіди про смерть, вмирання перестають бути актуальними. На думку Ж. Бодріяра, мертві перестають існувати: «бути мертвим – значить демонструвати непоправимі відхилення в поведінці [3, с. 153].

Світ живих відділяється від світу мертвих, людина постає як механізм, робот, а смерть, яка відступила, омертвляє людський життєвий простір. В індустріальному суспільстві більше смерть не культивується, немає «урочистості смерті», символ смерті не переважає в соціальному ритуалі свята. Уявлення людини про смерть супроводжуються меланхолією, станом невизначеності, самотності. Страждання витісняється із життя. Намагається полегшити перехід до смерті, тому так гостро постає на даний час проблема евтаназії. Прагнення легко вмерти, супроводжує прагнення красиво та комфортно вмерти, відійти в інший світ. І як зауважує Ж. Бодріяр, тіло померлого перетворюється у «симпатичне чучело». Це і постає свідченням неповаги до смерті [3, с. 316].

Повертає погляди до смерті біоетика. Розробляє вчення біоетики у 1971 році американський біохімік Ван Ренсселер Поттер з метою виокремлення питання про моральність людської поведінки з позиції біологічно-медичної галузі та інших соціально-орієнтованих наук про життя. Біоетика пропонує твердження про те, що людина повинна сама вирішувати всі проблеми, які пов'язані з її здоров'ям. Людина, яка страждає повинна сама попросити зупинити її тяжке життя так, аби наступила смерть. Таким чином смерть соціалізується.

Ще в 1955 році філософ і протестантський теолог Д. Флетчер проголошує ідею залежності збереження людської гідності від наших здатностей контролювати процес вмирання. У 1957 році папа Пій XII публічно схвалює ідею пасивної евтаназії. У 1958 році професор права Г. Уільяме публікує працю

«Священність людського життя і кримінальне законодавство». У 1959 році у США за редакцією Г. Фейфеля виходить колективна робота із символічною назвою «Смисл смерті». У 1963 році Д. Мітфорд публікує культурологічне дослідження «Американський образ смерті». На особливу увагу заслуговує праця, яка вийшла в 1977 році, власне це є дослідження французького культуролога Ф. Арьеса «Людина перед лицем смерті», яке вплинуло на іншого французького культуролога М. Вовена. І тому він у 1983 році видає у друк працю «Смерть і Захід від 1300 року до наших днів». По-особливому цікаве дослідження Є. Кюблер-Росс «Про смерть та вмирання» (1969), оскільки праця має вплив на формування сучасної філософії та етики паліативної медицини.

У ХХІ столітті не цікавою є смерть від старості, смерть випадкова, заінтриговує смерть насильницька. Терористичні акти, які стали так часто відбуватися, породжують ритуальність масового жертвоприношення. Людина знову потрапляє у павутину смертельного страху. І в цей час особливо гостро потребує допомоги, аби вийти із стану стресу. Тому і виникає потреба у нових ритуалах, які стануть засобами психотерапії для всіх людей.

Дуже часто розмірковуючи про користь смерті чуємо твердження про те, що смерть потрібна, щоби по-справжньому оцінити життя. Тлумачення цієї думки є різне. Так, релігійний філософ М. Бердяєв пише: «Смерть є найбільш глибинним та значним фактом життя, який піднімає найостаннішого із смертних над буденністю та вульгарністю життя. ... І тільки факт смерті ставить головне питання про сенс життя. Життя в цьому світі має сенс тільки тому, що є смерть, і якщо би у нашому світі не було смерті, то життя було би позбавлене сенсу» [2, с. 216]

Смерть, на думку К. Ламонта, урівнює та об'єднує людей: « ... смерть нагадує нам про братство людей, яке існує не дивлячись на всі розбіжності та конфлікти, які зареєстровані в історії, а також у сучасних справах» [7, с. 267].

Деякі філософи стверджують, що смерть може бути дуже корисною, адже усвідомлення того, що життя є кінечним, вчить людину цінувати свій життєвий час; людина спішить жити [13, с. 10, 14].

Висновки. Протягом всього нашого життя смерть сприймається як майбутнє. Проте людина ніколи не зможе сприйняти смерть як минуле. Людині дано передбачити свою смерть, але не дано її згадати. Передчуття смерті відноситься до факту повсякденного досвіду, а спогад про смерть – до факту із розділу фантастики.

Смерть є специфічним способом буття, буття крізь призму ніщо. Якби не було смерті, то ми б ніколи не усвідомили цінності та унікальності власного буття. Смерть постає вирішальним чинником антропологічної проблеми. Вона дає змогу зрозуміти людську екзистенційність – у її конечності та цілісності. У зв'язку з цим людська особистість визначається саме усвідомленням власної тимчасовості та смертності.

Список літератури

1. Августин А. Исповедь. – М., 1992. – 400 с. – С. 11.
2. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с. – С. 216.
3. Бодрийяр Жан. Символический обмен и смерть. – М.: «Добросвет» 2000 – 387 с. – С. 234, С. 316
4. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972. – 318 с. – С. 265-266.
5. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля / Пер. с фр. и посл. – И. Фомин. – М.: Издательство «Логос»; 1998. – 208 с. – С.147.
6. Кьеркегор С. Болезнь к смерти// Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. – С. 361–470.
7. Ламонт К. Иллюзия бессмертия. – М., 1984. – 288 с. – С. 267.
8. Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М.: Мысль, 1993. – 962 с. – С. 417-445.
9. Мишель Монтень. Опыты: Избр. Произведения в 3-х т. Т. 1. – Пер. с фр. – М.: Голос, 1992. – 384 с. – С. 98-99.
10. Мордовцева Т. В. Идея смерти в культурософской ретроспективе / Т. В. Мордовцева. – Таганрог: ТИУиЭ, 2001. – 60 с.

11. Нерсисянц В. С. Сократ / В. С. Нерсисянц. – М.: Изд. группа «ИНФРА-М»: Норма, 1996. – 305 с. – С. 117-118.
12. Сартр Ж-П. Шляхи свободи. Трилогія. – Ч. 3: Смерть у душі / пер. із французької Леонід Кононович. – К.: Вид-во Жупанського, 2016. – 312 с.
13. Соґомонов Ю. В. О смысле жизни. – Баку, 1964. – 315 с. – С. 10, 14.
14. Хайдеггер М. Преодоление метафизики / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – С. 177-192.
15. Шенкао М. А. Смерть как социокультурный феномен / М. А. Шенкао. – К.: Ника-центр, 2003. – 320 с.
16. Ященко Ю. Б. Специфіка трактування смерті в постнекласичній філософії // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. Випуск 51 (9) – 2011. – С. 53.